

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A ROMÂNIEI

**CERCETĂRI
ARHEOLOGICE**

XXX

2

**CERCETĂRI
ARHEOLOGICE**

XXX

2

BUCUREȘTI

2023

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Sorin Ailincăi, Dan Aparaschivei, Mihai Bărbulescu, Nikolaus K.O. Boroffka, Adina Boroneanț, Dragoș Diaconescu, Stela Doncheva, Gabriel Fusek, Florin Gogâltan, Martin Husár, Sergiu Matveev, Dragoș Măndescu, Ioana A. Oltean, Ioan Carol Opriș, Liviu Petculescu, Constantin C. Petolescu, Zeno Karl Pinter, Stefan Pop-Lazić, Ivan Radman-Livaja, Tudor Sălăgean, Victor Spinei, Agnieszka Tomas, George Trohani, Boaz Zissu

COLECTIVUL DE REDACȚIE:

Silviu Oța – redactor-șef
Laurențiu Angheluță
Bianca Olteanu
Alexandru Rațiu
Andreea Ștefan
Maria-Magdalena Ștefan
Ovidiu Țentea

EDITORI:

Andreea Bîrzu
Katia Moldoveanu
Constantin Haită
Valentin Radu

Tehnoredactare și coperta: Petru Ureche

Ilustrația de pe copertile 1, 4: Podul lui Traian. Foto pila culee (pila C), dinspre SV, înainte de demararea lucrărilor din anul 1984 (anul 1983), fond nr. 854, inv. nr. 954, SJAN MH, dosar 11/1983-1984.

ISSN 0255-6812

www.cercetări-arheologice.ro

<https://doi.org/10.46535/ca.30.1>

<https://doi.org/10.46535/ca.30.2>

Volum editat de Muzeul Național de Istorie a României
Calea Victoriei 12, București, 030026, România

CUPRINS/CONTENTS

30/2

<i>IN MEMORIAM</i> Radian-Romus Andreescu (Editorii)	391
Radian-Romus Andreescu. Activitatea științifică (Editorii)	395
Sabin POPOVICI, Iulia RĂBÎNCĂ, Laurențiu COMĂNESCU, Valentin VOICILĂ, Gavrilă PĂLCĂU, Surface researches on the valley of the Frăsinet river (Frăsinetul de Pădure village, Dobrosloveni commune, Olt County). I	409
Camelia-Mirela VINTILĂ, Necropola de la Cernica. Brățări din inventarul funerar al mormintelor	433
Ana ILIE, Raluca KOGĂLNICEANU, Plastica antropomorfă de lut din așezarea gumelnițeană de la Iepurești (jud. Giurgiu)	457
Cristian-Eduard ȘTEFAN, Un vas antropomorf fragmentar de tip <i>Venus</i> din colecțiile Muzeului Național de Antichități	479
Roxana DOBRESCU, Constantin HAITĂ, Katia MOLDOVEANU, L'industrie lithique de l'habitation L1/1993 du site de Vitănești-Măgurice	491
Andreea BÎRZU, Katia MOLDOVEANU, Ion TORCICĂ, Pavel MIREA, Noi figurine antropomorfe recent descoperite în așezarea gumelnițeană de tip <i>tell</i> de la Vitănești „Măgurice”	527
Mihaela CULEA, Adina BORONEANȚ, A humerus varus deformity in a Eneolithic grave from Gumelnița (Călărași County, Romania)	541
Vasile DIACONU, Constantin APARASCHIVEI, Reevaluarea unor reprezentări antropomorfe și zoomorfe din situl eneolitic de la Petricani (com. Petricani, jud. Neamț)	553
Alin FRÎNCULEASA, Monica MĂRGĂRIT, Daniel GARVĂN, Adrian BĂLĂȘESCU, Industria materiilor dure animale din situl preistoric de la Șoimești – Merez (jud. Prahova)	567
Vasile IARMULSCHI, „Eine Pommersche Fibel“ aus Kamenez-Podolsk (Ukraine)	589
Boaz ZISSU, Nurit SHTOBER-ZISU, An Underground Rock-Cut Shrine near Amatsya, Judean Foothills, Israel	599
Remus Mihai FERARU, Zeii medicinei în coloniile milesiene de la Pontul Euxin: cult și reprezentare iconografică	627
Kateryna SVELIEVA, Archaeological and epigraphic evidence about the religious life of the roman garrison in Tyras	639
Alexandru RAȚIU, Ioan Carol OPRÎȘ, Samian Ware in Early Roman Contexts at Capidava	651
Alexandru RAȚIU, Mihaela SIMION, Laurențiu ANGHELUȚĂ, The Roman Sports Cavalry Helmet from Islaz (Teleorman County, Romania)	669
Eugen S. TEODOR, Emil DUMITRAȘCU, Săpături arheologice în zona centrală a castrului roman de la Băneasa (județul Teleorman)	691
Jozsef MATYAS, Fortificația romană de la Voislova	713

Corina Anca SIMION, Maria Loredana MARIN, Elena Alexandra ISPAS, Cristian MĂNĂILESCU, Alexandru Răzvan PETRE, Eugen S. TEODOR, Datarea radiocarbon a unor probe de lemn și derivați din lemn, ca urmare a unor tratamente termice. Un punct de vedere arheometric asupra unor eșantioane de la Măguricea Branului	725
Csaba SZABÓ, Miruna LIBIȚĂ-PARTICĂ, Ioan MUNTEAN, Mithras exhibited. Perspectives of sensory museology in Mithraic contexts	737
Ovidiu ȚENTEA, Florian MATEI-POPESCU, Călin TIMOC, Castele romane din sud-vestul Daciei. O trecere în revistă și o actualizare	763

CA

30/2

ZEII MEDICINEI ÎN COLONIILE MILESIENE DE LA PONTUL EUXIN: CULT ȘI REPREZENTARE ICONOGRAFICĂ

REMUS MIHAI FERARU

REZUMAT:

Studiul nostru are ca obiect cultul zeilor medicinei (Asclepios, Hygieia și Telesphoros) și reprezentările lor iconografice în coloniile milesiene situate pe țărmurile Pontului Euxin. Cercetarea noastră se bazează pe studiul documentelor epigrafice, literare, numismatice și arheologice (altare, basoreliefuri votive, statui monumentale, statuete). Zeii medicinei sunt adorați cu epicleze specifice care se regăsesc în spațiul cultural grec. Într-o primă etapă, în cursul secolului al IV-lea î. Hr., cultul lui Asclepios a fost introdus în panteoanele Olbiei și Panticapaionului. Într-o a doua etapă, începând din secolul al III-lea î. Hr., cultul zeilor medicinei a cunoscut o largă răspândire în Tracia, Moesia Inferior, și pe țărmurile sudic și vestic ale Pontului Euxin, mai ales după transformarea Traciei în provincie romană (46 d. Hr.). Majoritatea dovezilor referitoare la cultele lui Asclepios și al Hygiei, descoperite în coloniile milesiene situate pe țărmul sudic al Pontului Euxin datează din epoca romană. Reprezentările iconografice ale zeilor medicinei se caracterizează printr-o extraordinară uniformitate și reproduc fidel tipurile iconografice grecești.

ABSTRACT: THE GODS OF MEDICINE IN THE MILESIAN SETTLEMENTS OF THE PONTUS EUXINUS: CULT AND ICONOGRAPHIC REPRESENTATION

Our study focuses on the cult of the gods of medicine (Asclepios, Hygieia and Telesphoros) and their iconographic representations in the Milesian settlements on the shores of the Pontus Euxinus. Our research is based on the study of epigraphic, literary, numismatic and archaeological documents (altars, votive bas-reliefs, monumental statues, statuettes). The gods of medicine are worshipped with specific epicleses which are found in the Greek cultic space. At an early stage, during the 4th century BC, the cult of Asclepius was introduced into the pantheons of Olbia and Panticapaion. In a second stage, from the 3rd century BC onwards, the cult of the gods of medicine became widespread in Thrace, Lower Moesia, and on the southern and western shores of the Pontus Euxinus, especially after Thrace became a Roman province (46 AD). Most of the evidence for the cults of Asclepius and Hygieia found in the Milesian settlements on the southern shore of the Pontus Euxinus dates from Roman times. The iconographic representations of the gods of medicine are characterised by extraordinary uniformity and faithfully reproduce Greek iconographic types.

CUVINTE CHEIE: cult, Asclepios, Hygieia, Telesphoros, Pontul Euxin.

KEYWORDS: cult, Asclepios, Hygieia, Telesphoros, Pontus Euxinus.

Asclepios (Ἀσκληπιός), Hygieia (Ἑγεία) și Telesphoros (Τηλέσφορος) erau zeii tutelari ai medicinei și sănătății. Mai întâi, un erou vindecător, Asclepios va deveni apoi zeul medicinei. Originile lui Asclepios, care nu accede pe primul plan decât la sfârșitul secolului al V-lea î. Hr., sunt obscure. Tradițiile grecești menționează două locuri de naștere ale zeului: Tricca și Pheres, în Thesalia și Epidaur în Argolida. Cele mai vechi tradiții scot în evidență originea thesaliană a lui Asclepios, deși săpăturile arheologice efectuate la Tricca nu au scos la lumină până în prezent vreo dovadă timpurie cu privire la cultul său¹. În schimb, descoperirile arheologice de la Epidaur relevă faptul că Asclepios era adorat în zonă încă din secolul al VI-lea î. Hr.². Asclepios urma să ajungă în Attica și în Atena, în 420 – 419 î. Hr., prin Pireu și Zea, la bordul unei nave din Epidaur³.

¹ Tziafalias 1998, 171-218.

² Cel mai vechi *ex-voto* cunoscut la Epidaur este o pateră de bronz dedicată lui Asclepios către 500 î. Hr. (Holtzman 1986, 864).

³ Beschi 1969, 381-436.

1. Considerații cu privire la originea, genealogia, cultul și reprezentarea iconografică a zeilor medicinei

Izvoarele literare transmit diferite tradiții cu privire la originea și genealogia lui Asclepios. Homer îl prezintă pe Asclepios ca pe un simplu medic cu abilități de chirurg și cunoștințe despre leacuri făcute din plante medicinale. În plus, fiii săi, Podaleirios și Machaon născuți de Epione, erau la rândul lor medici în armata greacă și sunt înregistrați ca participanți la războiul troian⁴. De altfel, filosoful grec Celsus (secolul al II-lea d. Hr.) confirmă faptul că Asclepios fusese un medic grec foarte bun care a fost divinizat după moarte⁵.

Tradiția mitologică transmisă de către Hesiod și Pindar îl prezintă pe Asclepios drept fiul lui Apollon și al unei muritoare, Coronis⁶. El și-a însușit foarte repede cunoștințele despre plantele medicinale, metodele de vindecare a bolilor și de îngrijire a rănilor, atribuții pe care le-a moștenit pe linie paternă. De asemenea, există referiri la vindecările miraculoase pe care le săvârșise Asclepios care a reușit să-i resusciteze pe unii decedați⁷. Prin faptele sale, Asclepios a subminat autoritatea lui Zeus care l-a pedepsit pentru îndrăzneala de a înfrunta legile divine: un fulger l-a trântit la pământ pe Asclepios⁸. Totuși, după moartea sa, la rugămintea lui Apollon, Zeus a consfințit să-l așeze pe Asclepios pe cer, printre stele, unde eroul a devenit constelația Șerparului⁹. Pe măsura răspândirii cultului lui Asclepios, odraslele sale, printre care doar Hygieia și Telesphoros sunt cele mai populare, primesc diverse personificări abstracte și prezintă o iconografie bine stabilită.

Hygieia, considerată în general ca una dintre ficele lui Asclepios sau chiar soția sa, a fost asociată cu acesta din urmă în calitate de zeiță a sănătății. Încă de la sfârșitul secolului al V-lea î. Hr., Hygieia devine principala însoțitoare a lui Asclepios și apare asociată cu cultul său în toate sanctuarele cunoscute. „Spre deosebire de « surorile » sale, simple alegorii exprimând funcția medicală a lui Asclepios, Hygieia încarnează Sănătatea însăși, adică echilibrul fizic și binele pe care acesta îl produce, ceea ce explică faptul că această zeiță este considerată foarte devreme drept fiica lui Asclepios prin excelență, ba chiar soția sa”¹⁰.

Telesphoros a fost considerat unul dintre fiii lui Asclepios, având atribuții generale referitoare la menținerea și recuperarea sănătății fizice; pe lângă aceste atribuții, Telesphoros fusese însărcinat și cu protejarea copiilor de boli. Figura și atribuțiile zeului se conturează târziu, deoarece cultul său apare în secolul I d. Hr.; de-abia atunci, Telesphoros va fi asociat cu celelalte două divinități vindecătoare¹¹.

Începuturile cultului lui Asclepios sunt necunoscute până la implantarea lui la Atena, la sfârșitul secolului al V-lea î. Hr.. La început, Asclepios fusese venerat ca un simplu erou tămăduitor local la Tricca, în Thesalia, locul său de baștină, unde se pare că a luat naștere cultul său¹². Însă cercetările foarte limitate efectuate până acum n-au confirmat originea thesaliană a zeului. Se presupune că iradierea cultului lui Asclepios în afara Thesaliei se datorează relativei proximități de Delfi, unde domnea tatăl său Apollon, a cărei notorietate a contribuit în mod decisiv la răspândirea cultului zeului medicinei¹³. La sfârșitul secolului al VI-lea î. Hr., cultul lui Asclepios s-a implantat la Epidaur; instalarea cultului zeului la Atena, în 420 î. Hr., marchează începutul răspândirii sale în afara Peloponezului. Către sfârșitul secolului al V-lea și prima jumătate a secolului al IV-lea î. Hr., cultul lui Asclepios s-a răspândit în numeroase cetăți grecești din Attica, insulele Mării Egee și din Asia Mică, dobândind un mare prestigiu în epoca elenistică. La Eleusis, cultul zeului vindecător a fost asociat cu misterele eleusine¹⁴. În anul 293 î. Hr., cultul lui Asclepios a fost introdus la Roma direct de la Epidaur, în urma unei epidemii de ciumă¹⁵. În epoca romană, expansiunea cultului lui Asclepios a atins apogeul: în secolul al II-lea d. Hr., s-au putut număra, pe baza analizei documentelor scrise (inscripții, izvoare literare) și a descoperirilor arheologice, mai mult de 320 de sanctuare ale zeului medicinei răspândite în toată lumea greacă¹⁶.

Principalele locuri de cult ale lui Asclepios erau sanctuarele (*Asclepieia*) de la Epidaur și Cos, la care se adaugă, în epoca romană, sanctuarul de la Pergam. Sanctuarele lui Asclepios reprezentau mai mult decât niște locuri sfinte consacrate divinității vindecătoare; erau veritabile complexe medico-religioase. Vindecările săvârșite de

⁴ Homer, *Iliada*, II, 729-733; IV, 193-219.

⁵ Celsus, *De medicina*, I Prooemium.

⁶ Hesiod, *Fragmenta Hesiodica*, 50.

⁷ Pindare, *Pythiques*, III, 3, 5-7; *Néméennes*, III, 54-55; Pausanias III, 19, 7.

⁸ Hesiod, *Fragmenta Hesiodica*, 51.

⁹ Holtzman 1986, 863.

¹⁰ Croissant 1990, 554.

¹¹ Rühfel 1994, 870.

¹² Strabon IX, 5, 17.

¹³ Holtzman 1986, 864.

¹⁴ Edelstein și Edelstein 1945, II, 127-129.

¹⁵ Holtzman 1986, 864-865.

¹⁶ Holtzman 1986, 865.

către zeii medicinei aveau loc în aceste sanctuare care erau percepute ca veritabile spitale pentru bolile fizice și spirituale. În acest sens, Lucian din Samosata scria că Pergam era pentru contemporanii săi un loc de pelerinaj la fel de frecventat ca Delfi, iar mulțimile care năzuiau să-și afle viitorul la Delfi, se îndreptau la Pergam să-și caute sănătatea¹⁷.

În aceste condiții, nu este de mirare că izvoarele literare ne furnizează numeroase informații despre incubăție care era practică în spațiile special amenajate ale templului lui Asclepios de la Pergam. Incubația este un ritual divinatoriu constând în a dormi într-un templu sau în apropierea lui pentru a obține, într-un vis, răspunsurile unui zeu vindecător. Incubația avea un caracter terapeutic și se adresa bolnavilor care, în timpul somnului, sperau să obțină din partea zeului tămăduitor un leac pentru bolile de care sufereau. Visele erau admise ca fiind utile în vindecare dacă proveneau de la divinități înzestrate cu puteri curative, printre care se număra și Asclepios¹⁸. Totodată, *Asclepieion*-ul de la Pergam era cunoscut și pentru calitatea curativă a apei care se găsea în puțul din incinta acestuia¹⁹. De altfel, Pausanias menționează bazinele cu apă capabile de vindecări trupesti care se găseau în sanctuarele închinat lui Asclepios²⁰, ceea ce scoate în evidență proprietățile tămăduitoare ale apei și relația sa cu sanctuarele zeului vindecător.

În iconografia epocii clasice, Asclepios este reprezentat în picioare, cu barbă și cu pieptul gol. Un *himation* îi acoperă jumătatea inferioară a trupului, iar poala sa este aruncată pe brațul stâng al zeului. Mâna stângă a zeului se sprijină pe un baston, în jurul căruia se încolăcește un șarpe, atributul său constant; adoptarea acestui atribut se explică prin faptul că șarpele este simbolul reînnoirii și exprimă legătura cu pământul; totodată, se credea că șarpele are capacitatea instinctivă de a găsi și de a putea distinge plantele medicinale²¹. Asclepios este reprezentat adesea împreună cu un câine, un alt atribut al său; zeul vindecător este flancat câteodată de un *omphalos*, care face referire la tatăl său Apollon. Asclepios este reprezentat frecvent alături de fiica sa, Hygieia (Sănătatea personificată) și mai rar, alături de Telesphoros (Duhul convalescenței)²². Iconografia Hygiei, lipsită de orice suport mitologic, este foarte săracă: zeița este reprezentată cel mai adesea în picioare împreună cu un șarpe pe care îl hrănește dintr-o pateră²³.

Această introducere ne servește ca punct de plecare pentru studierea cultului și a reprezentării iconografice a zeilor medicinei în coloniile milesiene de la Pontul Euxin. Mai precis, studiul nostru are ca obiect cercetarea epiclezelor purtate de către zeii medicinei, a lăcașurilor lor de cult, a sărbătorilor care le erau consacrate, precum și a ritualurilor aferente acestora. În egală măsură, ne propunem să distingem tipurile iconografice ale zeilor medicinei care se dezvoltă în coloniile milesiene de la Pontul Euxin.

2. Dovezi cu privire la cultul zeilor medicinei în coloniile pontice milesiene

Cercetarea noastră se bazează pe studiul documentelor epigrafice, literare, numismatice și arheologice (altare, basoreliefuri votive, statui monumentale, statuete). În general, mărturiile cu privire la organizarea cultului zeilor medicinei în coloniile milesiene de la Pontul Euxin sunt puțin numeroase, răzlețe și repartizate inegal.

2.1. Coloniile milesiene situate pe țărmul sudic al Pontului Euxin

Majoritatea dovezilor referitoare la cultele lui Asclepios și al Hygiei, descoperite în coloniile milesiene situate pe țărmul sudic al Pontului Euxin datează din epoca romană; este vorba despre documente epigrafice și monede pe care sunt reprezentate efigiile zeilor medicinei.

O inscripție păstrată fragmentar de la Tieion atestă un preot al lui Asklepios care deținea sacerdoțiul zeului pe viață: „Αἰμίλι[---] / ὁ διὰ βίου ἱε[ρεὺς Ἀ]-/σκληπιοῦ ἔ[στι]σεν / ὑπὲρ φυλῆ[ς ---] / καθὼς ὑπέ[σχετο]”²⁴. Asclepius, Hygieia și șarpele sunt reprezentați pe monede de la Tieion, care datează din perioada cuprinsă între domnia lui Antoninus Pius (138-161 d.Hr.) și cea a lui Valerian (253-259 d. Hr.).

O inscripție de la Amastris (actuala Amasra), datată în 180 d. Hr., menționează un *Ἀσκληπιάδης φυλῆς*: „μετὰ τὸ τεθῆναι ἡμᾶς, ὃς ἂν ἀνεώξῃ ἢ κεινίῃ / ἢ μεταθῇ ἐκ τοῦ ἀναλήμματος δώσει τῇ / [φυλῆ(?) μ]ου Ἀσ[κ]ληπιά[δ]ι (δην.) , αφ”²⁵; în acest caz, existența cultului lui Asclepios poate fi presupusă pe baza atestării epigrafice a antroponimului teoforic *Ἀσκληπιάδης*

¹⁷ Lucian, *Icaromenippus*, 24.

¹⁸ Oberhelman 1993, 156. Scriitorul Aelius Aristides ne relatează despre timpul petrecut într-o încăpăre a unui *Asclepieion*, unde, primise, în timp ce visa, recomandările necesare pentru un tratament eficient, voir Aristid., *Or.*, XLVIII, 34-35.

¹⁹ Aelius Aristides, *Oratio*, LIII, 1-5.

²⁰ Pausanias, II, 27, 6.

²¹ Ferrari 2003, 108 (*s.u.* Asclepios).

²² Holtzman 1986, 865-866.

²³ Croissant 1990, 555.

²⁴ Robert 1937, 286, n. 10.

²⁵ *I. Amastris*, 63.

care derivă de la numele zeului medicinei. De altfel, în timpul domniei Faustinei Minor (161-175/76 d. Hr.), Hygeea era percepută ca Tyche, ocrotitoarea Amastrisului și fondatoarea orașului²⁶.

O inscripție de la Sinope ne informează că un anume Ophylios Policarpus le consacră un altar lui Asclepios și Hygeii: « Ἀσκληπιῷ / Σωτηρί καὶ / Ὑγείᾳ τὸν / βωμὸν Ὀφιλλίος Πολύκαρπος εὐχὴν »²⁷.

Asclepios și Hygieia sunt reprezentați pe monedele emise la Amisos în perioada cuprinsă între domnia împăratului Traian (98-117 d. Hr.) și cea a lui Trebonianus Gallus (251-253 d. Hr.). O inscripție funerară îl menționează pe un anume Threptos care s-a născut la Amisos și a fost medic (*ἰητὴρ τέχνης*)²⁸.

O dedicație în cinstea lui Asclepios și Hygeii a cărei autor este necunoscut apare pe un relief din epoca romană descoperit la Trapezous (actualul Trabzon): „[ὁ δεῖνα ἀνέθηκε]ν Ἀσκληπιῷ καὶ Ὑγείᾳ”. Asclepios este reprezentat pe monede de la Kerasous (Giserun) care datează din timpul domniei lui Antoninus Pius (138-161 d. Hr.)²⁹.

2.2. Coloniile milesiene situate pe țărmul vestic al Pontului Euxin

Majoritatea dovezilor referitoare la cultul lui Asclepios și al Hygiei, descoperite în coloniile milesiene de la Pontul Stâng datează din epoca romană.

Asclepios și Hygeea sunt reprezentați pe monede bătute la Apollonia Pontica în timpul domniilor lui Marcus Aurelius (161-180 d. Hr.), Lucius Verus (161-169 d. Hr.) și Caracalla (198-211 d. Hr.)³⁰.

Zeii vindecători și simbolul lor șarpele apar pe monede de la Anchialos care datează în intervalul de timp cuprins între domnia lui Antoninus Pius (138-161 d. Hr.) și cea a lui Caracalla (198-211 d. Hr.)³¹.

Cel mai important loc de cult al zeilor medicinei de la Pontul Stâng se găsea la Odessos. Însă toate dovezile referitoare la cultul lui Asclepios și Hygeii de la Odessos datează din epoca romană. Săpăturile arheologice efectuate la marile terme romane de la Odessos au scos la lumină o serie de monumente legate de cultul lui Asclepios (un mare număr altare, reliefuri votive, fragmente din statui monumentale și statuete), precum și dedicații consacrate lui Asclepios și Hygeii. Toate aceste vestigii au fost interpretate de către M. Mirčev, urmat de I. Dontcheva, drept dovezi ale existenței la Odessos, în secolele II-III d. Hr., a unui templu al lui Asclepios și Hygeii, eventual, un *Asklepieion*, care era direct legat de termele orașului³². De altfel, este cunoscută legătura dintre cultul lui Asclepios și apă. Este de remarcat faptul că perceperea apei ca mijloc de ispășire sau purificare avea să capete un aspect mai practic de-a lungul epocii romane, întrucât proprietățile curative ale apei dobândeau o importanță mai mare prin folosirea băilor termale. Așadar, în epoca romană, „rolul termelor atașate la *Asklepieia* devine foarte important, iar în toate sanctuarele consacrate lui Asclepios, apa este utilizată pentru terapie și purificare”. Prin urmare, existența unui *Asklepieion* în apropierea termelor Odessosului nu poate fi exclusă³³.

O inscripție în limba latină gravată pe unul dintre cele trei altare găsite în timpul săpăturilor efectuate la termele din Odessos, atestă că acest monument fusese ridicat pentru Asclepios și Hygeea, în 157 d. Hr., de către guvernatorul provinciei Moesia Inferior, Titus Vitrasius Pollio: „Aesculapio et Hy[g]iae T(itus) Vitr[ati]s[iu]s Pollio co(n)s(ul), pon/tifex, proco(n)sul, / leg(atus) Aug(usti) pro pr(aetore) e[x/-----]”³⁴. De altfel, Titus Vitrasius Pollio este cunoscut pentru obiceiul său de a oferi astfel de prinoase zeilor medicinei. Având în vedere că inscripția dedicată divinităților vindecătoare din Odessos de către Pollio este foarte asemănătoare cu cea dedicată acelorași divinități din templul spitalului militar de la Novae, se poate presupune că acest personaj a oferit astfel de monumente și în alte edificii de cult importante ale lui Asclepios și Hygeea din cadrul provinciei a căror guvernator fusese la mijlocul secolului al II-lea d. Hr.³⁵.

O inscripție gravată pe un al doilea altar găsit la Odessos, datat în secolul al III-lea d. Hr., este dedicată zeului Asclepios, numit „salvator al lumii”, de către Marcus Aurelius Caecilius, probabil un cetățean roman, împreună cu fiul său: „Lui Asclepios „salvatorul lumii”, Marcus Aurelius Caecilius (și) fiul lui Caecilius (îi consacram acest monument) drept mulțumire pentru vindecare”³⁶.

²⁶ Saprykin 2010, 473.

²⁷ Robinson 1906, 306, n 28.

²⁸ *Studia Pontica* III/1, 14, n 7b, r. 4.

²⁹ Olshausen 1990, 1876.

³⁰ Kirova 2010, 251.

³¹ Kirova 2010, 251-252.

³² Mirčev 1967, 29; Dontcheva 1998, 181-192.

³³ Aparaschivei 2012, 146, 165-166.

³⁴ Dontcheva 1998, 182; Aparaschivei 2012, 166.

³⁵ Aparaschivei 2012, 166-167.

³⁶ *IGB* P 86 bis (= *IGB* V, 5033 bis): „τῷ τῆς οἰκουμέ-νης σωτηρί Ἀσκλη-/πιῷ Μάρκος Αὐρή-/λιος Καικίλλιος / Καικίλλιου νεώτε-/ρος ὑπὲρ θεραπεί-/ας εὐχαριστήριον”.

Într-o dedicație de la Odessos consacrată lui Asclepios și Hygiei, Asclepios este numit „salvator” (σωτήρ)³⁷, un salvator universal de toate nenoririle și nu numai de boli³⁸; în aceeași dedicație, cei doi zei sunt numiți Κύριοι („stăpâni”)³⁹. Într-o altă dedicație de la Odessos consacrată zeilor vindecători, Asclepios poartă epitetul Κύριος („stăpân”)⁴⁰, care este caracteristic regiunii Traciei, mai ales la nord de Munții Rodope. Această epicleză însoțește mai ales în epoca imperială numele mai multor zei și în special pe cele ale Eroului-Călăreț Trac și ale zeului vindecător Asclepios. Acest epitet nu este considerat comun pe coasta Traciei⁴¹.

O altă inscripție păstrată fragmentar de la Odessos ar putea fi legată de cultul lui Asclepios: „Ἀγαθῇ[ι τύχη]. / Περγαμίδην ἀνέθηκα θεῶν [...] / εἴλεον εἰς αἰεὶ πᾶσιν ἐν[...-]”⁴². În acest caz, etnicul Περγαμίδης ar putea fi menționat cu referire la originea pergameniană a zeului medicinei. Cu excepția singurei inscripții de la Istros din epoca romană care se referă la Ἀσκληπιὸς Περγαμηνός, inscripția de la Odessos ne furnizează o altă importantă mențiune referitoare la originea pergameniană a cultului lui Asclepios⁴³.

Două statui impresionante ale lui Asclepius și Hygiei, specifice artei sculpturale de la sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea d. Hr., au fost descoperite în zona presupusului templu al zeilor sănătății, situat în apropierea termelor de la Odessos. Din statuia lui Asclepios se păstrează doar capul zeului, un fragment din bastonul cu șarpele încolăcit și parte inferioară a statuii, cu picioarele zeului încălțate cu sandale⁴⁴. De asemenea, capul unei statui monumentale a Hygiei se adaugă la celelalte argumente care susțin ipoteza conform căreia cultul zeilor vindecători a avut o evoluție spectaculoasă la Odessos⁴⁵.

Un mare interes îl prezintă un mic grup statuar din alabastru reprezentându-i pe Asclepios, Hygieia și probabil pe Telesphoros a cărui statuie nu s-a păstrat; întregul grup statuar era așezat pe un suport dreptunghiular de marmură⁴⁶.

O placă de marmură ornamentată cu un relief, care reprezintă un șarpe încolăcit, conține o inscripție păstrată fragmentar, unde a fost restituit numele lui Asclepios însoțit de epitetul „cu părul de aur”: « [Ἀσκληπι]ῆ χρυσεοχαῖτα / [-----]νιανός »⁴⁷. Șarpele reprezentat în relief este Asclepios Glykon, a cărui cult fusese instituit în secolul al II-lea d. Hr. de către Alexandru din Abônouteichos⁴⁸. Același cult este atestat la Tomis de o statuie care îl reprezintă pe Șarpele Glykon; această divinitate apare ca o reîncarnare a lui Asclepios⁴⁹.

Pe o altă placă votivă care conține o dedicație pentru Asclepios și Hygieia⁵⁰, datată în secolul al II-lea d. Hr., zeii vindecători sunt reprezentați plastic în ipostaze clasice pentru epoca greco-romană⁵¹. Asclepios este reprezentat în picioare, din față, cu pieptul gol. Un *himation* îi acoperă jumătatea inferioară a corpului, iar poala sa este aruncată pe brațul stâng al zeului. Mâna sa stângă se sprijină pe un baston în jurul căruia se încolăcește un șarpe; brațul său drept se întinde de-a lungul trupului. În stânga lui Asclepios, Hygieia este reprezentată în picioare⁵². La aceste reprezentări sculpturale se adaugă o statuie de marmură a lui Asclepios care dovedește măiestria creatorului ei⁵³.

Monedele din Odessos, dintre care multe datează din timpul împăratului Gordian al III-lea, prezintă imagini ale lui Asclepius singur⁵⁴, împreună cu Hygieia⁵⁵ sau, de asemenea, cu Telesphoros⁵⁶. Hygieia este, de asemenea, reprezentată singură în câteva cazuri⁵⁷. Pe reversul acestor monede de bronz, Asclepios este reprezentat cu bastonul său pe care este înfășurat un șarpe. La rândul său, Hygieia este reprezentată împreună cu un șarpe⁵⁸.

³⁷ IGB I², 76: „τὸν σωτήρα Ἀσκλη-/πιὸν ἔ και τὴν Ὑγιεί-/αν / · εἴλεω · τοῖς κ·υ·ρί-/οις Φοῖβος ἀνέστη-/σεν”.

³⁸ Dontcheva 1998, 88.

³⁹ IGB I², 76, r. 3-4.

⁴⁰ IGB I², 86: „[κυρίῳ Ἀσκλη]πιῶ κα[ι] Ὑ[γ]ίᾱ / [ὁ δεῖνα Ἐρ]μοκράτους ὑπὲρ / [ἑαυτοῦ καὶ τῶν] ιδίων χαριστήριον”.

⁴¹ Veligianni 1997, 154-155.

⁴² IGB I², 76 bis (= IGB V, 5032).

⁴³ Aparaschivei 2012, 167.

⁴⁴ Aparaschivei 2012, 168; Mirčev 1967, 30-32, Fig. 9-12; Dontcheva 1998, 183-184.

⁴⁵ Aparaschivei 2012, 168; Mirčev 1967, 33-34, Fig. 13-15; Dontcheva 1998, 185.

⁴⁶ Dontcheva 1998, 186.

⁴⁷ IGB V, 5039.

⁴⁸ Chiekova 2008, 237, n. 5.

⁴⁹ Alexandrescu-Vianu 2009, 30; Robert 1981, 513-535, mai ales 513-516 și Fig. 2; Robert 1980, 393-421, Fig. 7-8.

⁵⁰ IGB I², 86.

⁵¹ Aparaschivei 2012, 168; Dontcheva 1998, 189.

⁵² Gočeva 1986, 898, n° 10.

⁵³ Gočeva, 168; Dontcheva 1998, 189.

⁵⁴ Aparaschivei 2012, 169, *apud* Moushmov 1912, n 1641, 1682.

⁵⁵ Aparaschivei 2012, 169, *apud* Moushmov 1912, n 1638.

⁵⁶ Aparaschivei 2012, 169 *apud* Moushmov 1912, n 1655.

⁵⁷ Aparaschivei 2012, 169, *apud* Moushmov 1912, n 1679, 1705.

⁵⁸ Pick 1898, I, n 2315, 2346, 2348-2350, 2388, 2389.

O dedicație în cinstea lui Asclepios, descoperită la Kichevo situat în teritoriul rural al Odessosului, a cărui nume este precedat de Ἡρώς, denumirea greacă a Călărețului trac, este gravată pe o stelă care conține o reprezentare a Călărețului trac: Ἡρώι Ἀσκληπιῶι [--]⁵⁹. Relieful cu reprezentarea Călărețului Trac și numele Ἡρώς, cu care acesta din urmă apare de obicei în inscripții, sugerează sincretismul între Călărețul Trac și zeul medicinei.

Dovezile referitoare la cultul lui Asclepios și al Hygiei, descoperite la Dionysopolis, sunt puțin numeroase. Aceste dovezi se rezumă la câteva monede pe care zeii medicinei sunt reprezentați în compania șarpelui⁶⁰, precum și la o statuie a lui Asclepios din categoria „Giustini” care confirmă existența cultului divinităților tămăduitoare la Dionysopolis⁶¹.

Dovezile referitoare la cultul zeilor medicinei nu lipsesc de la Tomis. Doar o singură inscripție, datată, după forma literelor, din secolul al II-lea d. Hr., îi atestă pe cei doi zei vindecători; este vorba despre o dedicație pe care un personaj anonim le-o consacră lui Asclepios și Hygiei în semn de recunoștință pentru vindecarea sa: „[Α]σκληπι[ῶι ----] / [κ]αὶ Ὑγιᾶ [ἐκ νό]-σου σωθεῖς [-----]”⁶². În schimb, numele lui Asclepios apare alături de numele divinităților eleusinice, dintre care numele Demetrei este mai lizibil, într-o inscripție păstrată fragmentar, fără îndoială o dedicație, care datează foarte probabil din secolul al II-lea d. Hr.: „[--] și proprii câte ne-au revenit, din partea soartei și a împăratului, le oferim lui Asclepios, Demetrei (.....) martori [--]”⁶³.

Zeii medicinei sunt reprezentați pe o serie de monede emise la Tomis, care datează din epocile elenistică și imperială. Asclepios este reprezentat fie singur, purtând un *himation* și însoțit de un șarpe⁶⁴, fie împreună cu Hygieia⁶⁵, fie în triada care îl include și pe Telesphoros⁶⁶. De asemenea, Hygieia este înfățișată pe multe monede singură, hrănind un șarpe dintr-o pateră⁶⁷.

Creațiile sculpturale de la Tomis îl reprezintă pe Asclepios fie singur, fie împreună cu celelalte divinități vindecătoare. Statuia de marmură a zeului medicinei face parte din grupul de statui, numit în literatura de specialitate « tezaurul de sculpturi », care a fost descoperit la Tomis în 1962⁶⁸. Asclepios este reprezentat cu barbă, în picioare, din față și cu pieptul gol. Un *himation* îi acoperă jumătatea inferioară a trupului, iar poala sa este aruncată pe brațul stâng al zeului; statuia zeului vindecător a fost datată, pe baza criteriilor stilistice, în secolul al II-lea d. Hr.⁶⁹.

O serie de statui de marmură, care datează din secolul al II-lea și din prima jumătate a secolului al III-lea d. Hr., îl înfățișează pe Asclepios fie singur sau împreună cu Hygiea și Telesphoros. O statuie a lui Asclepios a cărui cap lipsește, datată din secolul al II-lea d. Hr., îl reprezintă pe zeul vindecător înfășurat cu un *himation* în partea inferioară a trupului și însoțit de atributele sale caracteristice: un baston în mâna dreaptă, un șarpe lângă piciorul stâng și un *omphalos*. Această statuie a lui Asclepios, foarte probabil cea mai veche statuie de cult a zeului, prezintă analogii cu statuile zeului vindecător descoperite la Dionysopolis, Nicopolis ad Istrum și Glava Panega⁷⁰. Se cuvine să adăugăm că statuia zeului medicinei se găsește într-o relație firească cu Șarpele Glykon, care reprezintă o altă ipostază a zeului vindecător; asocierea iconografică dintre Asclepios și Glykon este deja atestată de o gemă de la Antiohia⁷¹.

Alte trei statui ale lui Asclepios descoperite la Tomis prezintă aceeași imagine a zeului însoțit de atributele sale caracteristice⁷². O stelă votivă păstrată fragmentar din prima jumătate a secolului al III-lea d. Hr. îi reprezintă pe Asclepios, Hygieia și Telesphoros. Partea centrală a scenei este ocupată de către Asclepios însuși, care ține în mână bastonul simbolic, având-o în dreapta sa pe Hygieia, cu un șarpe care se întinde spre o pateră, iar în stânga pe Telesphoros care poartă o mantie specifică cu glugă⁷³.

⁵⁹ IGB I², 266 bis.

⁶⁰ Aparaschivei 2012, 165, *apud* Moushmov 1912, n° 116, 117, 133.

⁶¹ Aparaschivei 2012, 165, *apud* Tončeva 1960, 89, fig. 32.

⁶² ISM II, 117(2).

⁶³ ISM II, 118(3), l. 3-7: „τε καὶ ἰδὼν ὅσα π[α]ρεγένετο π[α]ρὰ τῆς τύχης κ[αὶ] τοῦ Αὐτοῦ/-κράτορος ἡ[μῶν, δίδομεν Ἀσκλη]-πιῶι, Δήμη[τρι] ----- / μάρτυ[ρες] -----”; legătura dintre Asclepios și Demetra este atestată încă din secolul al V-lea î. Hr., odată cu sosirea lui Asclepios la Atena, ocazie cu care zeițele din Eleusis l-au primit pe zeu în templul lor; pentru legăturile dintre Asclepios și Demetra, vezi Edelstein și Edelstein 1945, II, 127-129.

⁶⁴ Pick 1898, I, n 2619, 2624, 3117, 3505, 3528, 3530.

⁶⁵ Aparaschivei 2012, 164, n. 574, *apud* Moushmov 1912, n 2104; Pick, Regling 1910, I/2, n 312, 3124.

⁶⁶ Aparaschivei 2012, 164, n. 575, *apud* Moushmov 1912, n 2111, 2214; Pick, Regling 1910, I/2, n 2625-2626, 2674, 3199 sq, 3364; Pl. XXI, 19.

⁶⁷ Aparaschivei 2012, 164, n. 576, *apud* Moushmov 1912, n 1900, 1919, 2028, 2082, 2156, 2189, 2205, 2264, 2288, 2319, 2337.

⁶⁸ Alexandrescu-Vianu 2009, 27-46; Canarache et al. 1963.

⁶⁹ Alexandrescu-Vianu 2009, 40, Fig. 13; Canarache et al. 1963, n 6.

⁷⁰ Bordenache 1969, 16-17, n 6, Pl. V.

⁷¹ Bordenache-Battaglia 1988, 281, n 19.

⁷² Bordenache-Battaglia 1988, 17-18, n 7-9, pl. V-VI.

⁷³ Bordenache-Battaglia 1988, 18-19, n 10, pl. VI.

Cultul lui Asclepios este atestat la Istros încă din secolul al III-lea î. Hr., precum confirmă o dedicație consacrată zeului medicinei de către un anume Apollonides: „Apollonides --- închinare (sau ofrandă) lui Asclepios ---- Heracleides”⁷⁴. O inscripție din secolul al II-lea d. Hr. ne informează că Sabinianus, un notabil al cetății, foarte probabil un grec romanizat, i-a dedicat un altar lui Asclepios cel slăvit în Pergam: „Noroc bun ! Lui Asclepios cel slăvit în Pergam (închină acest altar) Sabinianus”⁷⁵. Ipostaza de Περγαμηνός sub care este invocat Asclepios arată că cultul zeului vindecător celebrat la Istros era originar din Pergam. De altfel, în afară de *Asclepieia* mai vechi de la Epidaur și Kos, sanctuarul lui Asclepios de la Pergam începe să dobândească o notorietate cu totul excepțională mai ales în epoca romană.

La aceste dovezi epigrafice de la Istros referitoare la cultul zeilor medicinei, se adaugă o monedă histriană din epoca imperială care prezintă pe avers triada Asclepios, Hygeea și Telesphoros⁷⁶.

Un fragment dintr-o statueta, datată în secolele II-I î. Hr., înfățișează un copil așezat care a fost identificat cu Asclepios⁷⁷.

O inscripție în limba latină găsită la Tyras ne informează că, la sfârșitul secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea d. Hr., doi medici militari din garnizoana romană staționată în această cetate le-au consacrat un monument cu o dedicație lui Asclepios și Hygeii: „[A]sclepio et Hygi(ae) / [pro] successu M(arci) Ata-/ [li Pl]acid-/ [i] (centurionis) le]g(ionis) I Ital(icae) L(ucius) Pa-/ [piri]us Olympicus me-/ [dic]us vexil(lationis) et N(umerius) Seius Ga-/ [---] ius medicus duplicar(ius) / [clas]sis Fl(aviae) Moes(iacae) v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)”⁷⁸. Această dedicație demonstrează legătura specială care exista între medicii militari și zeii medicinei⁷⁹.

2.3. Coloniile milesiene situate pe țărmul nordic al Pontului Euxin

Începând din secolul al IV-lea î. Hr., cultul lui Asclepios este atestat în coloniile milesiene situate pe țărmul nordic al Pontului Euxin. În general, mărturiile cu privire la cultul zeilor medicinei în coloniile milesiene nord-pontice sunt puțin numeroase și răzlețe. Cele mai importante descoperiri epigrafice și arheologice care documentează existența cultului lui Asclepios și Hygiei provin de la Olbia și Panticapaion.

Două capete de marmură descoperite la Olbia, care aparținuseră statuilor lui Asclepios și Hygeii, date în secolul al III-lea î. Hr., confirmă adorarea celor două divinități în cetatea de pe țărmul Bugului⁸⁰. N.A. Leypunskaya recunoaște într-un cap al lui Asclepios sau Zeus, datat în secolul al III-lea î. Hr., opera unui sculptor care fusese influențat de școala lui Skopas. În opinia aceleiași N. A. Leypunskaya, două mici capete de marmură ale lui Asclepios și Hygiei constituie două creații ale școlii de sculptură din Alexandria, ale cărei opere fuseseră deosebit de răspândite la Olbia în epoca elenistică⁸¹.

Un decret datat între 222 și 235 d. Hr. ne informează că un anume Iulianos, fiul lui Alexandros a construit sau reparat templul lui Asclepios și al Hygeii de la temelii până la acoperișul de țiglă, pe propria cheltuială: „Noroc bun ! (...) zeilor care ascultă/împlinesc dorințele, lui Sarapis și Isis și Asclepios și Hygeea și Poseidon, Aurelius Iulianus fiul lui Alexandros, a construit pentru patrie, pe propria cheltuială, templele de la temelii cu portic și acoperiș de țiglă și porți și ferestre”⁸². Precum reiese din inscripție, Asclepios și Hygeea posedau propriul lor templu, la fel ca ceilalți zei Sarapis, Isis și Poseidon. Mențiunea unui portic (*stoa*) lasă să se înțeleagă că ar putea fi vorba de un sanctuar consacrat lui Asclepios și Hygeii sau chiar de un *Asklepieion*.

Către sfârșitul secolului I î. Hr., cultul lui Asclepios era practicat foarte probabil la Panticapaion, precum se poate deduce de la Strabon care menționează *Asklepieion*-ul din această cetate. Faimosul geograf vorbește despre o epigramă gravată pe un vas de bronz de către un anume Stratios, preotul zeului Asclepios; acest vas fusese depus de către Stratios în templul zeului medicinei de la Panticapaion. În epigrama gravată pe pereții vasului se menționează că acest recipient plin cu apă, care se spărsese datorită înghețului, fusese depus de către preotul Stratios în templul lui Asclepios nu ca o ofrandă consacrată zeului, ci pentru a ilustra asprimea iernilor de la Panticapaion⁸³.

⁷⁴ ISM I, 124: « [Ἀπο]λλωνίδης [---] / [Ἀσκ]ληπιῶι εὐ[χ]ήν sive -χαριστήριον / [-- Ἡρακ]λείδης .[---] ».

⁷⁵ ISM I, 135: « Ἀγαθῇ Τύχῃ / Ἀσκληπιῶ / Περγαμηνῶ / Σαβεινιανός ».

⁷⁶ Aparaschivei 2012, 163, n. 570, *apud* Moushmov 1912, n° 179.

⁷⁷ Alexandrescu-Vianu 2000, 82-83.

⁷⁸ *AE* 1995, n 1350.

⁷⁹ Aparaschivei 2012, 196.

⁸⁰ Leypunskaja 2010, 465, 466, Q-3; Leypunskaya 1994, 16.

⁸¹ Leypunskaya 1994, 16.

⁸² *IOSPE I*, 184: „Τύχῃ ἀγαθῇ. / (...) θεοῖς ἐπηκόοις Σαράπι καὶ Εἵσι / καὶ Ἀσκληπιῶ καὶ Ὑγείᾳ καὶ Ποσειδῶνι / Αὐρ(ήλιος) Ἰουλιανὸς Ἀλεξάνδρου τοῦδ / νηοῦς ἀπὸ θεμελίων σὺν τῇ στοᾷ / καὶ κεραμῶσει καὶ θύραις καὶ θυ[ρί]-σι ἐκ τῶν ιδίων τῇ πα[τρίδι] / κα[τεσκευάσεν]”.

⁸³ Strabon, II, 1, 16: „Ὁ δ’ Ἐρατοσθένης καὶ τοῦ πύγραμμα προφέρεται τὸ ἐν τῷ Ἀσκληπιείῳ τῷ Παντικαπαίων ἐπὶ τῇ ῥαγεῖσιν χαλκῇ ὕδριᾳ διὰ τὸν πάγον· Εἴ τις ἄρ’ ἂν θρόπων μὴ πειθεταὶ οἷα παρ’ ἡμῖν / γίγνεται, εἰς τήνδε γνώτω ἰδὼν ὕδριαν· ἦν οὐχ ὥς ἀνάθημα θεοῦ καλόν, ἀλλ’ ἐπίδειγμα / χειμῶνος μεγάλου θῆχ’ ἱερὸς Στρατίος”.

O dedicație consacrată lui Asclepios de către un anume Stratodemos, fiul lui Menestratos, datată în secolul al II-lea d. Hr., a fost găsită într-un sanctuar subteran descoperit pe muntele Temir-Gora situat lângă Pantikapaion: „Zeului Asclepios *Salvatorul* și *Binefăcătorul*, Stratodemos, fiul lui Menestratos i-a ridicat o masă”⁸⁴. Autorul dedicației, Stratodemos, fiul lui Menestratos i-a donat templului lui Asclepios o masă folosită pentru depunerea ofrandelor. De altfel, aceste mese construite fie din piatră, fie din marmură aveau o întrebuintare specifică în ritualul practicat de adoratorii lui Asclepios, și anume erau utilizate pentru depunerea ofrandelor care fie erau arse, fie erau lăsate intacte. După depunerea ofrandelor, credincioșii săvârșeau sacrificiul în cinstea zeului medicinei⁸⁵.

Numele Hygiei este gravat pe un fragment de ceramică aparținând unui kantharos attic cu firnis negru, descoperit la Myrmekion, care datează din anii 300-230 î. Hr.⁸⁶.

În sfârșit, existența cultului lui Asclepios în coloniile milesiene este atestată multitudinea antroponimelor teoforice care derivă de la numele zeului: Ἀσκληπιόδωρος, Ἀσκληπιάδης, Ἀσκληπιόδοτος, Τελέσφορος⁸⁷.

3. Epicleze ale zeilor medicinei în coloniile milesiene de la Pontul Euxin

Zeii medicinei sunt adorați cu epicleze specifice care se regăsesc în spațiul cultural grec. La Sinope, Asclepios este adorat în ipostaza de Σωτήρ („Salvatorul”)⁸⁸ care exprimă strânsa asociere a zeului cu arta vindecării. O dedicație de la Odessos îl proclamă pe zeul medicinei Σωτήρ τῆς οἰκουμένης („Salvatorul lumii”)⁸⁹, ceea ce ne lasă să înțelegem că zeul era nu doar protectorul comunității civice odessitane, ci chiar un salvator universal de toate nenorocirile și nu numai de boli.

Tot la Odessos, Asclepios și Hygieia poartă epitetul Κύριοι („Stăpâni”)⁹⁰ care este caracteristic regiunii Traciei, întâlnindu-se mai ales la nord de Munții Rodope. Această epicleză însoțește mai ales în epoca imperială numele mai multor zei (Apollo, Hephaistos, Dioscurii) și mai ales pe cele ale Călărețului Trac și ale zeului vindecător Asclepios. Acest epitet nu este considerat comun pe coasta Traciei⁹¹.

Ipostaza de Περγαμνός („Din Pergam”) sub care Asclepios este invocat la Istros face referire la originea pergameniană a zeului medicinei a cărui cult fusese introdus în secolul al II-lea d. Hr. în panteonul histrian⁹².

O placă de marmură decorată cu un relief care reprezintă un șarpe încolăcit, conține o inscripție păstrată fragmentar, unde a fost restituit numele lui Asclepios însoțit de epitetul „cu părul de aur”: „[Ἀσκληπι]ῆ χρυσεοχαῖτα / [-----] ἰνιανός”⁹³. Șarpele reprezentat în relief este Asclepios Glykon, a cărui cult fusese instituit în secolul al II-lea d. Hr. de către Alexandru din Abónouteichos⁹⁴.

Într-o dedicație de la Olbia, Asclepios și Hygieia sunt cinstiți ca divinități care împlinesc dorințe⁹⁵. „Această epicleză ἐπιήκοος, „care ascultă / împlinește dorințe », este omniprezentă în spațiul cultural grec, și cunoaște o frecvență specifică în epoca imperială în spațiul trac și în Asia Mică”⁹⁶.

Asclepios poartă un epitet specific Εὐεργέτης („Binefăcător”) într-o dedicație datată în secolul al II-lea d. Hr.⁹⁷, care îi fusese consacrată zeului pe Muntele Temir-Gora situat în apropiere de Pantikapaion.

Epitetul Ἥρως precedă numele lui Asclepios într-o dedicație consacrată zeului medicinei descoperită la Kichevo, în *chôra* Odessosului⁹⁸. Denumirea greacă a Călărețului Trac, Ἥρως, este gravată pe o stelă care conține o reprezentare a Călărețului Trac, ceea ce sugerează sincretismul dintre această din urmă divinitate și Asclepios.

⁸⁴ CIRB, 957: „Θεῷ Ἀσκληπιῷ Σωτ[ήρι] / καὶ εὐεργέτῃ τὴν τ[ράπε]-/ζαν ἀνέστησε Στρα[τόδης]-/μος Μενεστράτου”.

⁸⁵ Jameson 1994, 37.

⁸⁶ SEG 37, 666, 13c.

⁸⁷ Aparaschivei 2012, 186-187, 236-238.

⁸⁸ Robinson 1906, 306, n 28.

⁸⁹ IGB I² 86 bis.

⁹⁰ IGB I², 76, l. 3-4.

⁹¹ Veligianni 1997, 154-155.

⁹² ISM I, 35; existența unui Asclepios Περγαμνίδης este presupusă într-o dedicație de la Odessos, IGB I² 76 bis.

⁹³ IGB V, 5039.

⁹⁴ Chiekova 2008, 237, n. 5; cf. Aparaschivei 2012, 168, în opinia căruia relieful cu inscripție evocă relația lui Asclepios cu tatăl său, Apollon, zeul luminii. Asclepios a moștenit de la Apollon capacitățile sale de vindecare. De asemenea, D. Aparaschivei consideră că asocierea lui Asclepios cu Apollon pare să fie de tradiție greacă, însă cu rare excepții, nu se poate vorbi de o coexistență constantă sau de o manifestare simultană a celor două divinități într-o comunitate; vezi și Saprykin 2010, 474 (*non vidi*).

⁹⁵ IOSPE I², 184.

⁹⁶ Dana 2014, 89.

⁹⁷ CIRB 957.

⁹⁸ IGB I², 266 bis.

4. Organizarea cultului și sacerdoțiul lui Asclepios

Mărturiile cu privire la organizarea cultului zeilor medicinei în coloniile milesiene din Pontul Euxin sunt puțin numeroase, răzlețe și repartizate inegal. Pe baza documentelor epigrafice, se pot distinge două etape de organizare ale cultului zeilor tămăduitori. Într-o primă etapă, care poate fi urmărită cu claritate la Olbia și Panticapaion, cultul lui Asclepios a fost introdus în panteoanele acestor orașe în cursul secolului al IV-lea î. Hr. Din această perioadă nu există dovezi referitoare la organizarea sanctuarelor sau templelor lui Asclepios. Spre sfârșitul epocii elenistice, cultul zeilor medicinei era practicat foarte probabil la Panticapaion, precum se poate deduce dintr-un pasaj al Geografiei lui Strabon care menționează *Asclepieionul* din cetate⁹⁹.

Într-o a doua etapă, cultul lui Asclepios și Hygiei a cunoscut o largă răspândire în Tracia, Moesia Inferior, și pe coastele Pontului Euxin, mai ales după transformarea Traciei în provincie romană (46 d. Hr.). Săpăturile arheologice efectuate la marile terme romane de la Odessos au scos la lumină o serie de monumente legate de cultul lui Asclepios (altare, reliefuri votive, fragmente din statui monumentale și statuete), precum și dedicații consacrate zeilor tămăduitori. Toate aceste vestigii, datate în secolele II-III d. Hr., demonstrează existența unui *Asclepieion* în colțul nord-vestic al termelor romane de la Odessos, aflat într-o strânsă legătură cu caracterul tămăduitor al apelor termale din imediata sa vecinătate. Este greu de spus cât a dăinuit acest *Asclepieion*, însă se poate preusupune că triumful creștinismului ar fi dus la abandonarea acestui edificiu de cult sau chiar la distrugerea sa voluntară, cândva la sfârșitul secolului al IV-lea d. Hr.¹⁰⁰.

Un decret de la Olbia, datat între 222 și 235 d. Hr., ne informează că un anume Iulianos, fiul lui Alexandros a construit sau reparat templul lui Asclepios și al Hygiei de la temelii până la acoperișul de țiglă, pe propria sa cheltuială¹⁰¹. Precum reiese din inscripție, Asclepios și Hygieia posedau propriul lor templu, la fel ca ceilalți zei Sarapis, Isis și Poseidon. Mențiunea unui portic (*stoa*) lasă să se înțeleagă că ar putea fi vorba de un sanctuar consacrat lui Asclepios și Hygiei sau chiar de un *Asklepieion*.

Existența unui edificiu de cult al lui Asclepios reiese dintr-o dedicație de la Panticapaion datată în secolul al II-lea d. Hr. Autorul dedicației, Stratodemos fiul lui Menestratos i-a donat templului lui Asclepios o masă folosită pentru depunerea ofrandelor închinat zeului vindecător.

Informațiile cu privire la sacerdoțiul zeilor medicinei sunt aproape inexistente. O inscripție păstrată fragmentar de la Tieion atestă un preot al lui Asclepios care deținuse pe viață sacerdoțiul zeului¹⁰².

5. Reprezentarea iconografică a zeilor medicinei

Tipurile iconografice ale zeilor medicinei sunt atestate în coloniile milesiene de la Pontul Euxin prin efigiile lor de pe monede, reliefuri votive și statui de marmură. Iconografia zeilor tămăduitori se caracterizează printr-o extraordinară uniformitate și este fidelă iconografiei grecești. Efigiile lui Asclepios de pe monedele bătute de cetățile pontice de origine milesiană reproduc tipurile iconografice grecești. Zeul medicinei este reprezentat fie singur, fie însoțit de Hygieia, fie în compania Hygiei și a lui Telesphoros. Asclepios este figurat cu bastonul său pe care este înfășurat un șarpe. La rândul său, Hygieia este reprezentată cu un șarpe sau hrănind un șarpe dintr-o pateră.

Statuile lui Asclepios sunt fidele iconografiei grecești. Zeul medicinei este reprezentat în picioare, îmbrăcat cu un *himation* care îi acoperă partea inferioară a corpului și este aruncat pe brațul stâng, lăsându-i pieptul gol. Hygieia este reprezentată împreună cu un șarpe pe care îl hrănește dintr-o pateră. Atributul cel mai caracteristic al lui Asclepios este bastonul în jurul căruia este înfășurat un șarpe. La Tomis, Asclepios este flancat de un *omphalos* care face referire la tatăl său, Apollon. De asemenea, șarpele figurat pe un relief de la Tomis este Asclepios Glykon care reprezintă o altă ipostază a zeului vindecător.

Concluzii

Inscripțiile, monedele și creațiile artei sculpturale (altare, reliefuri votive, statui monumentale, statuete) atestă o răspândire inegală a cultului zeilor medicinei în coloniile milesiene situate pe țărmurile Pontului Euxin. Cele mai timpurii descoperiri epigrafice și arheologice care documentează existența cultului lui Asclepios și Hygiei în coloniile milesiene nord-pontice provin de la Olbia și Panticapaion. În cursul secolului al IV-lea î. Hr., cultul zeului

⁹⁹ Strabon, II, 1, 16.

¹⁰⁰ Aparaschivei 2012, 169.

¹⁰¹ IOSPE I², 184: „Τύχη ἀγαθῇ. / (...) θεοῖς ἐπηκόοις Σαράπι καὶ Εἵσι / καὶ Ἀσκληπιῷ καὶ Ὑγείᾳ καὶ Ποσειδῶνι / Αὐρ(ήλιος) Ἰουλιανὸς Ἀλεξάνδρου τοῦς / νηοῦς ἀπὸ θεμελίων σὺν τῇ στοᾷ / καὶ κεραμῶσει καὶ θύραις καὶ θυ[ρί]-σι ἐκ τῶν ιδίων τῇ πα[τρίδι] / κα[τεσκευάσεν]”.

¹⁰² Robert 1937, 286, n. 10.

medicinii fusese introdus în aceste orașe de pe țărmul nordic al Pontului Euxin; este posibil ca acest cult să fi fost importat fie de la Atena, unde fusese introdus abia în anul 420 î. Hr., fie din insulele grecești situate în Marea Egee, unde se va răspândi către sfârșitul secolului al V-lea și în prima jumătate a secolului al IV-lea î. Hr.¹⁰³. Existența în Olbia a statuiilor lui Asclepios și Hygiei care sunt legate de școala lui Skopas și școala din Alexandria constituie un indiciu al unor strânse relații culturale între cetățile nord-pontice și insulele grecești din Marea Egee. Nu este exclus ca cultul zeilor medicinei să fi ajuns, în cursul secolului al IV-lea î. Hr., din insulele egeene în cetățile nord-pontice pe filiera acestor relații.

Având în vedere larga răspândire a cultului zeilor medicinei în epoca elenistică, este probabil că Asclepios, Hygieia și Telesphoros au pătruns încă din această epocă în panteoanele tuturor cetăților grecești de la Pontul Stâng, deși cultul lui Asclepios este atestat la Istros doar de o singură dedicație care datează din secolul al III-lea î. Hr. Zeii medicinei sunt atestați în coloniile vest-pontice milesiene (Apollonia Pontica, Odessos, Dionysopolis, Tomis, Istros, Tyras) mai ales în secolele II-III d. Hr., când se impun în panteoanele acestora.

Dovezile referitoare la cultul zeilor medicinei, descoperite în coloniile milesiene de pe țărmul sudic al Pontului Euxin sunt puțin numeroase și datează exclusiv din perioada cuprinsă între începutul secolului al II-lea și jumătatea secolului al III-lea d. Hr.; aceste dovezi provin de la Tieion, Amastris, Sinope, Amisos, Kerasous și Trapezous. Nu se poate spune cu exactitate dacă această datare târzie a cultului zeilor vindecători se datorează hazardului descoperirilor și lipsei săpăturilor arheologice sau dacă cultul zeilor medicinei fusese într-adevăr introdus în cetățile sud-pontice de origine milesiană de-abia în epoca romană. În orice caz, se poate presupune că, datorită proximității coastei sudice a Pontului Euxin de lumea greacă, este foarte puțin probabil ca cultul zeilor medicinei să fi fost necunoscut în epoca elenistică, ca să nu vorbim de perioada anterioară. Nu este exclus ca cultul lui Asclepios și al acoliților săi atestat în secolele II-III d. Hr. în coloniile milesiene situate pe țărmul vestic și pe cel sudic al Pontului Euxin să fi fost importat din sanctuarul zeilor medicinei de la Pergam care dobândise o notorietate cu totul excepțională mai ales în epoca romană. Un argument în acest sens îl constituie o dedicație din secolul al II-lea d. Hr., consacrată lui Asclepios Περγαμηνός de către histrianul Sabinianus; este evident faptul că, în acest caz, etnicul Περγαμηνός face referire la originea pergameniană a zeilor medicinei a căror cult fusese introdus în panteonul Istrosului¹⁰⁴. Reprezentările iconografice ale zeilor medicinei se caracterizează printr-o extraordinară uniformitate și reproduc fidel tipurile iconografice grecești.

LISTA ABREVIERILOR BIBLIOGRAFICE

AÉ	L'Année Épigraphique, Paris (1888-).
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung</i> , (eds. H. Temporini, W. Haase), Berlin-New York, (1972-).
ASAA	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i> , Roma, (1914-).
BCH	<i>Bulletin de Correspondence Hellénique</i> , Paris.
BE	<i>Bulletin Épigraphique</i> al revistei <i>Revue des Études Grecques</i> , Paris, (1888-).
CRAI	<i>Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres</i> , Paris (1857-).
DAGR	<i>Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines</i> , (eds. Ch. Daremberg et E. Saglio), Paris, (1877-1929).
DNP	<i>Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike</i> , (Hrsg. H. Cancik und H. Schneider), Band 1-16, Stuttgart-Weimer, (1996-2008).
I. Amastris	Chr. Marek, « Katalog der Inschriften von Amastris », in <i>Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia</i> , Tübingen, 1993, 157-187.
IGB I ²	<i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae</i> , (ed. G. Mihailov), I ² : <i>Inscriptiones orae Ponti Euxini</i> , Sofia, 1970.
IGB V	<i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae</i> , (ed. G. Mihailov), V: <i>Supplementum, addenda et corrigenda</i> , Sofia, 1997.

¹⁰³ Holtzman 1986, 864-865.

¹⁰⁴ ISM I, 135.

<i>IGDOP</i>	<i>Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont</i> , (ed. L. Dubois), Genève, 1996.
<i>IOlb</i>	<i>Inscriptiones Olbiae (Nadpisi Ol'vii)</i> (1917–1965), (ed. T. N. Knipovič, E. I. Levi), Leningrad, 1968.
<i>IOSPE I²</i>	<i>Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae</i> , (ed. Basilus Latyšev), I ² : <i>Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae</i> , Sankt Petersburg, 1916;
<i>ISMI, II</i>	<i>Inscriptiones Scythiae Minoris - Inscriptiile din Scythia Minor</i> , I: <i>Histria și împrejurimile</i> (ed. D. M. Pippidi), București, 1983; II: <i>Tomis și teritoriul său</i> , (ed. Iorgu Stoian), București, 1987.
<i>LIMC</i>	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i> , (eds. J. Ch. Balty, E. Berger, J. Boardman, Ph. Bruneau, F. Canciani, L. Kahil, V. Lambrinoudakis, E. Simon), (1981-2009), Zürich und München:
<i>RE</i>	<i>Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft</i> , ed. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, Stuttgart, 1894-1980.
<i>Studia Pontica III/1</i>	<i>Studia Pontica III. Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et d'Arménie</i> , (eds. J. G. C. Anderson, F. Cumont, H. Grégoire), Fascicule I, Bruxelles, 1910.

BIBLIOGRAFIE

- Aelius Aristides. *Selected Prose Hymns*. Introduction, Text, Translation and Interpretative Essays by Christian Brockmann, Milena Melfi, Heinz-Günther Nesselrath, Robert Parker, Donald A. Russell, Florian Steger, Michael Trapp, Tübingen: Mohr Siebeck, 2016.
- Alexandrescu-Vianu, M. 2000. *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*. Bucarest-Paris.
- Alexandrescu-Vianu, M. 2009. The treasury of sculptures from Tomis. The cult inventory of a temple. *Dacia*, N.S. 53: 27-46.
- Aparaschivei, D. 2012. *Healthcare and Medicine in Moesia Inferior*. Iași: Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza".
- Beschi, L. 1969. Il monumento di Telemachos, fondatore dell'Asklepieion ateniese. *ASAA* 45-46, (1967-1968): 381-436.
- Bordenache, G. 1969. *Sculture greche e romane del Museo nazionale di antichità di Bucarest*, I. București: Editura Academiei.
- Bordenache-Battaglia, G. 1988. s.u. Glykon, in: *LIMC* IV/1: 279-283.
- Canarache, V., Aricescu, A., Barbu, V. și Rădulescu, A. 1963. *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*. București: Editura Științifică.
- Celsus. *De Medicina*. Ed. W. G. Spencer, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1971, (republication of the 1935 edition).
- Chiekova, D. 2008. *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche*. Bern, Frankfurt am Main, New York: Peter Lang.
- Croissant, F. 1990. s.u. Hygieia, in: *LIMC* V/1: 554-572.
- Dana, D. 2014. « Orientaux » en Dacie romaine. Réédition d'une dédicace grecque d'*Arcobara* / Ilișua (*SEG* LVII 683 = *AE*, 2006, 1131). *Classica et Christiana* 9/1: 85-96.
- Dontcheva, I. 1998. Le culte d'Asclépios à Odessos. *Thracia* 12 (*Studia in honorem Christo M. Danov*): 181-192. Serdicae.
- Edelstein, E.J. și Edelstein, L. 1945. *Asclepius. A Collection and Interpretation of the Testimonies*. vol. II: *Interpretation of the Testimonies*. (Publications of the Institute of the History of Medicine, The Johns Hopkins University). Baltimore: The Johns Hopkins University.
- Ferrari, A. 2003. *Dicționar de mitologie greacă și romană*. traducere de Dragoș Cojocaru, Emanuela Stoleriu, Dana Zămosteanu. Iași: Editura Polirom.
- Gočeva, Z. 1986. s.u. Asklepios (in Thracia), in: *LIMC* II/1: 897-901.
- Hesiod. *Fragmenta Hesiodica*. Ed. R. Merkelbach și M. L. West, Oxford: Clarendon Press, 1967.

- Holtzman, B. 1986. s.u. Asklepios, in: *LIMC* II/1: 863-897.
- Homer, 1999. *Iliada*, vol. 1, 2, 3. traducere în metrul original de George Murnu, studiu introductiv și note de D. M. Pippidi. București: Editura Teora.
- Jameson, M.H. 1994. Theoxenia, in: R., Hägg (ed.) *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence: Proceedings of the Second International Seminar on Ancient Greek Cult*: 35-57. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- Kirova, N. 2010. *Medicinata v Provincite Dolne Mezia e Trakia (I-Krai na III v.) (Medicine in the Provinces of Lower Moesia and Thrace, 1st C. AD to the end of 3rd C. AD)*. Disertacii Tom 3, Nacionalni Arheologieski Institut c Muzei, Sofia: Bulgarska Akademia na Naukite.
- Lejpunskaja, N.A. 2010. Sculpture, in: N.A., Lejpunskaja †, P.G., Bilde, J.M., Højte, V.V. Krapivina și Kryžickij, S.D. (eds.) *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. vol. 1: 465-468. Aarhus: Aarhus University Press.
- Leypunskaya, N. A. (1994): "Olbia Pontica and the Olbian Muse", *Expedition*, t. 36, n° 2-3, 7-17.
- Lucian. *Works*. with an English Translation by. A. M. Harmon. Cambridge, MA: Harvard University Press. London: William Heinemann Ltd. 1915.
- Mirčev, M. 1967. Sur les temples antiques d'Odessos (en bulgare). *Izvestija na Narodnija Muzej, Varna (Bulletin du Musée National à Varna)* 18: 21-39.
- Moushmov, N. 1912. *Ancient Coins of the Balkan Peninsula and the Coins of the Bulgarian Monarchs*. Sofia.
- Oberhelman, S.M. 1993. Dreams in Graeco-Roman Medicine. *ANRW* II.37.1: 121-156.
- Olshausen, E. 1990. Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos. *ANRW* II.18.3: 1865-1906.
- Pausanias. *Description of Greece*. with an English Translation by W.H.S. Jones, Litt.D., și H.A. Ormerod, M.A., Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1918.
- Pick, B. 1898. *Die Antiken Münzen Nord-Griechelands*, vol. I.1: *Dacien und Moesien*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer.
- Pick, B. and Regling, K. 1910. *Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien*. t. I.2. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer.
- Pindare. *Néméennes*. Tome 3. Texte établi et traduit par Aimé Puech, Paris: Les Belles Lettres, 1967.
- Pindare. *Pythiques*. Tome 2. Texte établi et traduit par Aimé Puech, Paris: Les Belles Lettres, 1992.
- Robert, L. 1937. *Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*. Paris: de Boccard.
- Robert, L. 1980. Lucien et son temps, in: L. Robert, *À travers l'Asie Mineure. Poètes et prosateurs, monnaies grecques voyageurs et géographie*: 393-436. Athènes: École Française d'Athènes et Paris: de Boccard.
- Robert, L. 1981. Le serpent Glycon d'Abônouteichos à Athènes et Artémis d'Éphèse à Rome. *CRAI* 3: 513-535.
- Robinson, D.M. 1906. *Ancient Sinope. An Historical Account with a Prosopographia Sinopensis and an Appendix of Inscriptions*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Rühfel, H. 1994. s.u. Telesphoros, in: *LIMC*, VII/1: 870-887.
- Saprykin, S.J. 2010. Male Deities and their Cults on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Periods, in: E.K. Petropoulos, A.A. Maslennikov (eds.) *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*: 465-514. Thessaloniki: Kyriakidis brothers s.a.
- Strabon. *Géographie*. Livre IX. Texte établi et traduit par François Lasserre, Germaine Aujac et Raoul Baladie, introduction par Germaine Aujac et François Lasserre. Paris: Les Belles Lettres, 1996.
- Tončeva, G. 1960. Neizdadeni kultovi pаметnici vǎv Varnenskija muzej. *Izvestija Varna* 11: 71-94.
- Tziafalias, A. 1998. *Ασκληπιείο Τρίκκης: μύθος ή πραγματικότητα*. *Trikalina* 8: 171-218.
- Veligianni, Ch. 1997. Αφιέρωση στὸν Ποσειδῶνα ἀπὸ Θράκα στὴν Ἀνατολική Μακεδονία. *Tekmeria* 3: 152-164.

REMUS MIHAI FERARU
Universitatea de Vest din Timișoara
e-mail: remusferaru@yahoo.fr